

Commemoració de centenaris

CENTENARI DE LA MORT DE LLUÍS COMENGE I FERRER (1854-1916)

CORBELLA i CORBELLA, Jacint

RESUM: *Estudi breu sobre Lluís Comenge en el centenari de la seva mort. Es destaquen tres aspectes: 1. Activitat com a higienista: lluita contra el còlera, la ràbia i la pesta bubònica (Barcelona, Tenerife, 1905, 1906). 2. Treball clàssic sobre història de la medicina catalana. Autor de la primera història completa sobre el tema (1908). Treball sobre la medicina a Espanya en el segle XIX. 3. Activitat a l'Acadèmia de Medicina de Barcelona com a bibliotecari-arxiver i secretari general. Donació dels seus llibres a la biblioteca.*

Paraules clau: *Lluís Comenge - Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya – Història medicina catalana – Ràbia – Pesta bubònica- Laboratori Municipal Barcelona*

RESUMEN: *Estudio breve sobre Lluís Comenge en el centenario de su óbito. Se destacan tres aspectos: 1. Actividad como higienista: lucha contra el cólera, la rabia y la peste bubónica (Barcelona, Tenerife, 1905, 1906). 2. Trabajos clásicos sobre historia de la medicina catalana. Autor de la primera historia completa sobre el tema (1908). Estudio sobre la medicina en España en el siglo XIX. 3. Actividad en la Academia de Medicina de Barcelona como bibliotecario-archivero y secretario general. Donación de sus libros a la biblioteca.*

Palabras clave: *Lluís Comenge - Real Academia de Medicina de Catalunya – Historia medicina catalana – Rabia – Peste bubónica- Laboratorio Municipal Barcelona*

En el conjunt dels centenaris que rememorem en aquest any 2016, en el marc de la medicina catalana, probablement els de Miquel Fargas i Lluís Comenge, són els de les persones que han fet un servei personal més directe i actiu a l'Acadèmia. Fargas més des del punt de vista de les tasques directives: vicepresident durant sis anys i president altres quatre. Comenge va fer des de la Junta una tasca més de servei, com a bibliotecari-arxiver durant tres biennis i encara com a secretari general en el bienni 1914-1916, en el curs del qual va morir. A més va fer una donació important dels seus llibres a la biblioteca, de la que havia estat encarregat i, després de la seva mort, encara la donació, per part de la seva vídua, d'un retrat degut als pinzells de Jaume Ferran, acadèmic i amic personal, amb qui havia col·laborat molts anys en les tasques de prevenció de

les malalties infeccioses, en la vacunació, principalment de la ràbia i del còlera.

Dos enfocaments. La tasca mèdica de Lluís Comenge té dos vessants importants: el de la que aleshores es considerava més com a Higiene, precursora en la terminologia de l'actual Medicina Preventiva i el de la Història de la Medicina.

Comenge, com a metge actiu, professionalment, va ser bàsicament un higienista, amb una obra extensa, de gran servei a la població, tant en la vacunació directa, evitant la propagació de malalties transmissibles, com en l'adopció de mesures ràpides i efectives quan començava un brot epidèmic, principalment els de còlera i de pesta, aquests ja començat el segle XX, a Barcelona i Tenerife.

Dades sobre la seva vida. Lluís Comenge era d'arrels valencianes. El seu pare, Joan Baptista Comenge i Picó i la mare Elena Ferrer, eren nascuts a la comarca de la Vall d'Albaida, a València. El pare era farmacèutic i erudit, un lletraferit. Lluís va néixer a Madrid el 17 de febrer de 1854. Es va llicenciar en medicina a València l'any 1875; i en aquests anys va ser proper al Centre Republicà Popular de València. El 1878 va presentar la seva tesi de doctorat sobre la medicina en el regnat d'Alfons Vè d'Aragó, o sigui sobre un punt de la medicina catalana medieval. La seva primera etapa professional és a Madrid, on hi està fins el 1887, és a dir un període de dotze anys des de la llicenciatura. Aleshores passa a Barcelona, per a dirigir un diari, "El Barcelonés", i treballar en el camp de la prevenció en el Laboratori Municipal. Va morir a Barcelona a, per una pneumònia gripal el 12 de gener de 1916, quan tenia 61 anys. Aleshores era secretari de l'Acadèmia.

Anys a Madrid, fins el 1887. En el seu temps de Madrid ja va tenir una actuació professional activa. Va ser director mèdic de la Fàbrica de Tabacs. També va ser auxiliar dels arxius i biblioteca del ministeri de Foment. Va tenir també una certa activitat a la premsa,

l'Ateneu, i l'Academia Médico Quirúrgica. I encara va ser fundador i director, juntament amb Felipe Ovilo de la revista "El doctor Sangredo", tipus de revista en part satírica, que es va publicar entre 1883 i 1885. El que ha quedat més d'ella són les caricatures de metges molt coneguts del seu temps, acompanyades d'un parell de "quartetes", a vegades més descriptives, i altres més iròniques o crítiques. En l'últim temps d'aquests anys de Madrid, el 29 de juliol de 1887, es va casar amb Júlia (Julia Pastor Arranz), que va ser el seu recolzament per tota la vida. Ella era vídua amb un fill.

En aquest període va tenir un paper important en l'estudi de la vacuna contra el còlera, creada per Jaume Ferran, i la seva utilització quan l'epidèmia de 1885, a València, en concret a la vila d'Alzira. Hi hagué molta polèmica. Ferran va tenir una acceptació majoritària, però hi hagué moltes tensions. Comenge es posà al costat de Ferran defensant les seves idees i l'eficàcia del seu mètode. Després passà a Aranjuez, on es contagià.

El pas a Barcelona. 1. L'higienista. A finals de 1887 Rius i Tauler, alcalde d'una Barcelona embrancada en l'organització de l'Exposició Universal de 1888, i amb una perspectiva política de futur, va crear un diari "El Barcelonés", proposant a Comenge com a director. Aleshores tenia 33 anys. Al mateix temps va ser nomenat, l'1 de novembre de 1887, metge auxiliar del Laboratori Microbiològic, i al cap de pocs mesos, l'abril de 1888, vicedirector.

Aviat va haver de treballar de manera pràctica, i entre altres temes, sobre la ràbia. Recents els treballs de Pasteur, Ferran es va llençar a fer recerca per a millorar la tècnica i els resultats i també a l'aplicació pràctica de cara als malalts, o possibles malalts, persones mossegades per gossos, probablement hidrofòbics. Ja l'any 1887, com a director accidental del Laboratori, va presentar el treball "*Algunos hechos experimentales acerca de la rabia y el resultado de las estadísticas sobre vacunas antirrábicas en el hombre y los animales*".

Aviat va deixar la direcció del diari esmentat. L'any 1889 va patir el que Rodríguez Méndez considera un "gravísimo accidente". Va ser mossegat per un gos rabios. Es va espantar, creient que no se'n sortiria, i va tenir una depressió reactiva que el va enfonsar durant mesos, preocupat per la durada del període d'incubació, que pot ser bastant llarga. La malaltia no es desenvolupa, però "quedó tan quebrantado que parece una ruina no recomponible".

El 1891 fou nomenat delegat del municipi de Barcelona, i d'altres institucions, en el "Primer Congreso Médico Farmacéutico Regional", (València, 26 a 31 de juliol de 1891). Va presentar un treball sobre "*Algunas consideraciones acerca del virus rábico sin atenuar*". Com veiem la ràbia continuava essent un tema important en el seu treball.

Però el treball de l'higienista és més ampli que l'aplicació directa de les vacunes. Una malaltia molt greu, causa d'un nombre important d'òbits, era la tuberculosi, i aquí la vacuna era un tema amb poca eficàcia. L'any 1892 publica "*La tuberculosis en Barcelona*". I així s'obre un altre camp d'estudi, el de la mortalitat, l'evolució de les causes, les repercussions demogràfiques. La mort de Josep Nin i Pullés l'any 1892, creà un buit. Nin publicava a la Gaceta Médica Catalana dades demogràfiques sobre la mortalitat a Barcelona. Després va seguir Comenge, publicant unes "*Notas demográficas mensuales*" que aviat van passar a ser "*Cuadernos demográficos...*" i després "*Estudios demográficos de Barcelona*" de 1899 a 1907. Més endavant seguiria Raduà. O sigui, durant una quinzena d'anys Comenge és la font més important de dades, amb repercussió demogràfica, sobre la patologia, les malalties mortals, a Barcelona.

En aquest temps va fer molta tasca discreta, callada, o poc visible. Així treballant de manera eficaç i intensa, per tallar els brots de còlera de 1891 i 1893, amb molt poca publicitat, evitant l'alarma de la població que feia pocs anys havia passat la gran epidèmia de 1885. Igualment l'any 1894 havia intervingut en el Reglament sobre les vaqueries, i en la reorganització del cos de veterinaris municipals, desbordats en bona part per les demandes d'una ciutat en gran creixement. Igualment va intervenir en la inspecció de la higiene a les escoles, iniciant una línia d'atenció als nens.

La lluita contra les infeccions era una tasca primordial. Així, cap el 1896-1897, va fer estudis experimentals sobre antisèptics i desinfectants. Algunes de les substàncies emprades foren antisèptics mercurials, el que li va provocar una intoxicació per mercuri, amb pèrdua de dents, lesions a la boca i tub digestiu, deixant-li algunes seqüeles gairebé permanents.

La pesta bubònica a Tenerife. Cap a meitat del 1905, el mes de juny, va aparèixer un brot, que va poder ser controlat, de pesta bubònica a Barcelona. Potser el focus inicial va ser a Hostafrancs. Va durar fins l'abril de 1906 i sembla que hi hagué un total de 80 casos. La

mateixa malaltia apareix a Santa Cruz de Tenerife el desembre de 1906. Comenge va ser requerit pel govern de Madrid per anar a tallar el brot, amb discreció a la península, i amb plenitud de poders. El tema, si es complicava, podia tenir un gran ressò polític. Comenge va fer una tasca molt eficaç. En acabar va rebre molts homenatges. La ciutat el va nomenar fill adoptiu i li va dedicar un carrer, que el 1936 va ser red denominat com a “carrer de san Francisco”, recuperant el seu nom anterior.

2. La Història de la Medicina. Tot i que, com hem vist, Comenge té una activitat molt intensa en el camp de la Medicina Preventiva, i a més amb un grau d'eficàcia important, i sense buscar personalment gaire lluïment, aquesta obra ha quedat obscurida per l'activitat en un altre camp, el de la història de la medicina, en particular la catalana. Lluís Comenge ha estat l'historiador més important de la medicina catalana, i el primer que ha tingut un nivell important en aquest camp. També ha estat el primer que ha fet un text complet sobre el tema.

I juntament amb això més d'una dotzena de llibres sobre aquests temes. Va tenir també una certa projecció internacional, en un moment en que els autors locals pensaven poc en això. La revista més important d'aleshores en el camp de la història mèdica era “Janus”, editada a Amsterdam, i portada per Max Neuburger, personalitat de primer nivell en el seu temps. Doncs bé, Comenge va publicar en aquesta revista els anys 1903 i 1904, tres articles.

Anàlisi dels seus treballs. Francesc Bujosa, que ha estudiat l'obra del personatge, esmenta: “De tota la seva producció històrico-mèdica, cal destacar dues obres: “La Medicina en Catalunya” i “La Medicina en el siglo XIX. Apuntes para la historia de la cultura médica en España”.

** “La Medicina en Catalunya (Bosquejo histórico)” del 1908 ha quedat com el clàssic indiscutible i més visible. Va ser publicada per Henrich i Cia, un dels grans editors de la Barcelona de començament del segle XX, etapa de fort desplegament cultural del país. Recordem que Henrich va ser alcalde de Barcelona. El llibre representa un recull complet sobre el que se sabia del passat mèdic català. Comenge ja havia fet diversos estudis monogràfics, alguns prou importants, sobre el tema. És un text relativament curt, de 196 pàgines. En el volum I de la Bibliografia històrica de la sanitat catalana”, (1991-2005, quatre vols), hi poso el següent comentari: “Text

bàsic per a l'estudi de la història de la medicina catalana. Fins ara és l'únic que estudia monogràficament i de manera cronològicament sencera el tema. És un clàssic de la nostra historiografia. Està dividit en dotze capítols, donant una visió molt detallada i completa del tema”.

** “La medicina en el siglo XIX. Apuntes para la historia de la cultura médica en España”. Barcelona (Tip. J. Espasa) s.a. (1914), 698 pp. “Text molt extens, bàsic per a conèixer la medicina espanyola del segle XIX. Tot i l'any en que es féu (1914), és encara la millor monografia de conjunt sobre el tema. Hi ha una gran quantitat d'informació bastant sistematitzada. Les referències a aspectes relacionats amb la medicina catalana són abundants. Iconografia. És un text clàssic”. És interessant el comentari de Bujosa: “La medicina en el segle XIX va ser escrita per Comenge amb la voluntat clara de continuar les obres d'Antonio Hernández Morejón i Anastasio Chinchilla, que acabaven en els anys finals del segle XVIII. És la seva obra més madura i constitueix, segons Joan Riera, la millor aportació de la historiografia mèdica espanyola de l'últim terç del segle XIX. Continua essent un treball de lectura obligada per a tothom qui s'interessi per la medicina espanyola del segle XIX”.

* “Carta geográfico histórica de la medicina en Cataluña”, Barcelona (Suc. N. Ramírez) 1888. És un mapa, prou gran, en el qual s'assenyalen les epidèmies més importants que hi ha hagut a Catalunya. Document important, un dels primers sobre història de la medicina catalana. Presentat durant l'Exposició de 1888. És probablement el primer document gràfic sobre el tema.

* “Apuntes para la biografía de Pere Virgili”, Barcelona (Imp. Henrich i Cia) 1893, 221 pp. És un estudi detallat d'alguns aspectes de la vida i obra de Pere Virgili, amb un extens apèndix documental. Va ser un treball encarregat per l'Ajuntament de Barcelona, en ocasió de posar Virgili a la Galeria de Catalans Il·lustres.

* “Receptari de Manresa (siglo XIV)”. Barcelona (Tip. E. Redondo) 1899, 72 pp. És un treball de recerca important, analitzant el contingut d'un receptari trobat a Manresa, en el qual hi ha les receptes de la medicació prescrita al comte d'Urgell, germà del rei, i que va morir. Es va formar una certa llegenda sobre la malaltia causant de l'òbit i la seva possible importància política. L'estudi d'aquest tema ha tingut una considerable continuïtat.

* “La Medicina en el reino de Aragón. Siglo XIV”. Es va publicar a “El Siglo Médico”, l'any 1897, al llarg de

vuit números. Molt més tard, es va reeditar per la universitat de Valladolid, amb un estudi a càrrec de Joan Riera, en un volum de 91 pp. (1974). És un text clàssic, fonamental per a l'estudi de l'època. Encara avui és valuos com a font d'informació.

** “Clínica egregia. Apuntes históricos”. És un llibre extens, de 613 pàgines, publicat a Barcelona l'any 1895. Hi ha referència a bastants aspectes de la medicina catalana principalment de l'Edat Mitjana. Així l'atemptat a Ferran el catòlic a Barcelona, per un boig; la mort de Ferran d'Antequera el 1416, havent regnat només quatre anys; la mort de Jaume de Mallorca, per la pesta el 1413; la de Maria d'Aragó el 1458, i altres.

* “La Farmacia en el siglo XIV”, el 1897, és un llibre de 119 pàgines. És un text important per a l'estudi de la nostra farmàcia antiga, que potser ha estat menys valorat que altres obres.

** Els dos articles a Janus. Són una mostra del prestigi internacional de l'autor en el seu camp. El primer és **“Contribución a l'étude la médecine dans le royaume d'Aragon (Moyen Âge)”**, publicat el 1903, en dos números. És una presentació de la importància de la medicina a Catalunya, i a tota la Corona d'Aragó, a l'Edat Mitjana, tema aleshores poc conegut entre els erudits.

El segon treball, publicat l'any següent, 1904. És **“L'origine historique de la syphilis en Espagne”**, en que tracta d'un tema que va ser objecte de polèmica durant molts anys, si la sífilis, que va esclatar a Europa a les acaballes del segle XV, tenia o no un origen americà.

** Altres treballs. L'obra de Comenge és extensa. En la Bibliografia esmentada s'hi recullen 41 treballs. Van des de les **“Curiosidades médicas”** (Madrid, 1886), on es diu “precedidas de un discurso sobre el florecimiento de la medicina española en el siglo XVI y su posterior decadencia”. Calbet assenyala com polaritzada en aquest llibre la seva atenció en el progrés de la medicina a València. També **“Medicina pretérita”**, recull de set articles publicats a la Gaceta Médica Catalana l'any 1891 i recollits el 1892, en un volum de 68 pàgines. El 1893 publica **“Bocetos médicos”**, llibre de 166 pàgines, llibre molt rar, edició curta de trenta exemplars, on recull un conjunt de biografies de mèdiques contemporànies seves, i que s'havien publicat a la revista de Ciencias Médicas de Barcelona. Hi ha encara bastants treballs més, articles en revistes locals (Gaceta Médica Catalana

principalment), que estan ressenyats en reculls bibliogràfics. Igualment cal esmentar els estudis dedicats a Letamendi i Emili Pi i Molist.

3. Lluís Comenge a l'Acadèmia.

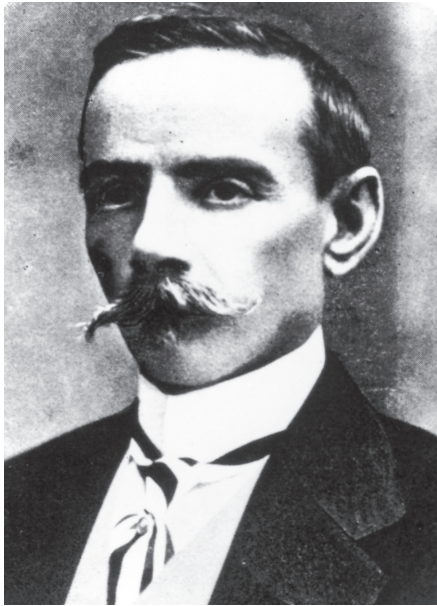
Comenge va ingressar a l'Acadèmia el 30 de desembre de 1893, amb un treball **“La influencia de los catalanes en la medicina”**, que va ser contestat per Rafael Rodríguez Méndez. Va fer discurs d'inici de curs el 1903 amb el discurs **“Criterio médico en la historia”**. Aquestes són les intervencions podríem dir-ne “reglamentàries”. L'ingrés i el discurs de torn per antiguitat. Però Comenge va fer bastantes coses més.

Potser la més important prò va ser la seva tasca com a bibliotecari-arxiver, durant tres biennis, entre 1905 i 1910, quan la presidència del doctor Joaquim Bonet i Amigó. Van ser sis anys, en la línia del que havia pogut fer en el seu temps a Madrid, amb la mateixa funció al ministeri de Foment.

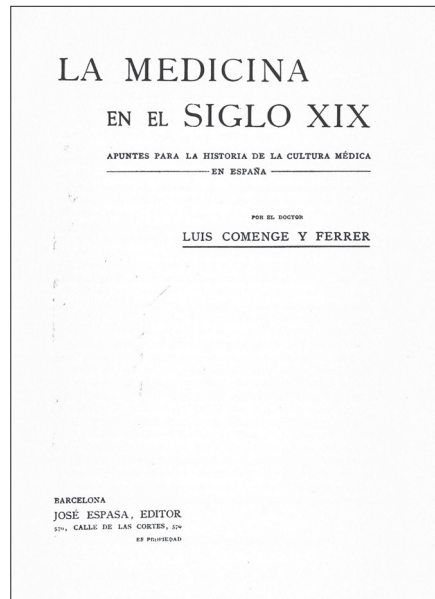
I després fou la seva curta durada com a Secretari general de fet durant un any i un mes, de desembre de 1914 en que fou elegit, en la junta presidida pel doctor Valentí Carulla i Margenat, fins a la seva mort per contagi de la grip, i pneumònia com a complicació, el gener de 1916. Succeí al doctor Lluís Suñé i Molist, primer secretari perpetu de l'Acadèmia, mort el 1914, que havia fet una gran tasca de classificació, a efectes intens, dels documents de l'arxiu. Però Comenge era home de poca salut, malmesa en part per les patologies que va patir derivades del treball: còlera a Aranjuez, depressió intensa, com a conseqüència de la mossegada per un gos rabiós, tot i que no va desenvolupar-se el contagi. També la patologia per intoxicació mercurial, afectat en els seus treballs sobre antisèptics. Va morir als 61 anys. Estava envellit. En el retrat que li va fer Ferran se'l veu un personatge de salut normal. En les fotografies que tenim cap el final, i la que hi ha en el llibre que recull el treball biogràfic fet per Rodríguez Méndez, el seu aspecte és molt diferent.

Ja s'ha dit que va llegar la seva biblioteca personal a l'Acadèmia. Per la informació, fragmentària evidentment, perquè el més sovint no consta l'origen de molts llibres, podem considerar que al llarg dels anys el llegat de Comenge és el segon en valor com a biblioteca que ha rebut l'Acadèmia, només després del de Salvà i Campillo, que fou el més important.

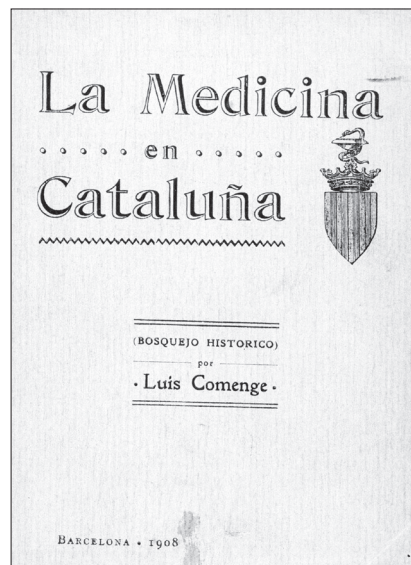

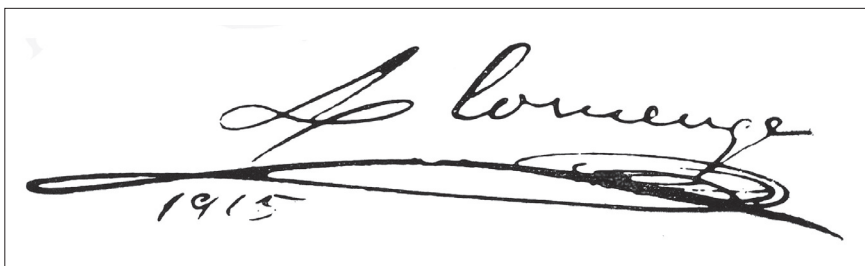
Retrat de *Lluís Comenge*, en els seus últims anys.
Fou secretari de l'Acadèmia

Portada de *La Medicina en el siglo XIX*, bàsic per conèixer la medicina espanyola d'aquest període, (1908)

Portada de *La Medicina en Catalunya. Bosquejo històrico*, decisiva em l'estudi del passat de la medicina catalana

Signatura de *Lluís Comenge*,